

A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban

Egyre többen ábrándulnak ki a képviseleti demokráciából, aminek egyik jele, hogy fel-felvetődik: új társadalomszervezési, hatalomgyakorlási módra kellene áttérni. A vágy a változásra felértékeli a közvetlen demokráciát: az önszervezésen alapuló, a politikai pártok hatalmi csatározását kizáró uralmi formát. A kapitalizmus virágzása, kielégítő működése idején a közvetlen demokrácia ideája nem volt népszerű. Talán alapvetően azért, mert történelmi megjelenési formáit a totalitárius diktatúrák születéséhez lehetett kötni.

A közvetlen demokrácia, az önigazgatás, a bázisdemokrácia hívei előszeretettel hivatkoztak, hivatkoznak az 1789-es francia forradalomra és e forradalom hagyományait felvállaló újabb és újabb gyökeres fordulatok társadalomszervezési kísérleteire. Elhatárolódnak ugyanakkor a forradalmak torzulásaitól. Az önkényuralmat és a képviseleti demokráciát egyaránt ide sorolják, s felszámolandónak ítélik a politikai pártversengésen alapuló, a kapitalista gazdaságra épülő képviseleti demokráciát éppen úgy, mint a központosított gazdálkodáson alapuló pártállami diktatúrát, amelyet a mi európai térfelünkön a múlt században eufemisztikusan népi demokráciának neveztek.

A népuralom, a közvetlen demokrácia legismertebb formái – eltekintve az athéni demokráciától – leginkább a forradalmak idejéből ismertek. E nagy változások következtében, különösen az új hatalom megszilárdulásáig tartó időszakban rendszerint a korábban alul lévők önmagukat megszervezve vették át a (helyi) hatalmat.

Mint ahogy maguk a forradalmak, az általuk létrehozott új hatalmi struktúrák sem bizonyultak tartósnak, hasonlóan az eseményeket átélők korabeli lázas lelkiállapotához. „Én is átestem azon a rohamon, amelyen ezekben a napokban annyi magyar ember: hogy a vágy lehetőségként erőszakolta rá ítélő erőmre káprázatát” – írja az 1956-os forradalomról a *Magam helyett* most publikált utolsó fejezetében Németh László (*Forrás*, 2011. szeptember, 9. A megírás ideje: 1959.)

A forradalom alatti helyi történések ismeretében megelölegezhető az a feltételezés, hogy a forradalom szülte népképviseleti szervek szerveződési elveik, működési módjuk és céljaik különbözősége miatt előbb vagy utóbb végletesen szembekerültek volna az átalakuló-újjászerveződő kormánnyal, s a végkifejlet a közvetlen demokrácia intézményeinek eltűnése lett volna.

*

A *közvetlen demokrácia* legismertebb formái ötvenhatban a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok voltak. Az előbbieket jelentősége – elsősorban Hannah Arendtnek és Bill Lomaxnak köszönhetően – túlértékelt, az utóbbiakról pedig alig lehet tudni valamit. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a munkástanácsok idealizálása főként a sztálini típusú pártállami diktatúrát és a nyugati típusú polgári demokráciát egyaránt elutasító baloldali értelmiségiekhez köthető, míg a forradalmi bizottságok funkciójuk és a bennük tevékenykedők sokfélesége miatt zavarba ejtően ellenállnak bármiféle ideológiai-politikai kisajátítási törekvésnek.

A közvetlen demokrácia ötvenhatos megjelenési formái közül véleményem szerint a forradalom két hetében a települési forradalmi szervek a jelentősebbek. Ebben a rövid, de változásokban igencsak gazdag időszakban a forradalmi bizottságok és a munkástanácsok hasonló követeléseik teljesülése érdekében más-más feladatot vállaltak. A közigazgatási problémákkal bajlódó forradalmi bizottságok nem tehették meg, hogy a kisebb-nagyobb tömegeket egy munkahelyen összefogó munkástanácsok legfőbb eszközével, a sztrájkjal nyomatékossítsák követeléseiket. A munkástanácsoknak viszont nem voltak megbízható információik a szakterületüktől távol álló intézményekről, és nem tudták áttekinteni a lakóhelyi és a területi irányítás szerteágazó feladatait.

A munkástanácsok csak Kádár János hatalomra juttatása utáni időszakban, a helyi forradalmi szervek ellehetetlenítése, betiltása idején kerültek előtérbe: átvették funkciójuk egy részét, s immár a kettős hatalom körülményei között, egyre reménytelenebb helyzetben próbáltak valamit átmenteni a forradalomból.

A továbbiakban a közvetlen demokrácia ötvenhatos szervei közül a forradalmi bizottságokról, ezekről az önállóan dönteni képes, független, demokratikus népképviselői szervekről hangsúlyosabban lesz szó.

*

A *forradalmi bizottságok* a társadalom önszervező képességének bizonyítékai. Az ötvenhatos hatalmi vákuum időszakában a rendkívüli helyzet, az élet továbbvitelének, a szétesettség megszüntetésének, a rendetlenség legyőzésének kényszere a forradalom szereplőit többnyire sikeres szervezési és feladatmegoldó lépésekre készítette. Az általuk teremtetett szervek ideiglenesen ki tudták tölteni azt az űrt, amelyet a pártállam felbomlása, erőszakszerveinek megbénulása következtében keletkezett. A spontán, többnyire tömeggyűléseken létrejött új helyi hatalmi szervek az esetek többségében szinte néhány óra alatt felnőttek a forradalomszülte feladatokhoz. Az uralomváltás, vagyis a régi párt- és közigazgatási funkcionáriusok eltávolítása számos településen szinte azonos módon zajlott. A pártállami

képviselőtestület, a szélesebb értelemben vett tanács a forradalom alatt gyakorlatilag nem funkcionált, de egyes tanácsstagok bekerülhettek a forradalmi bizottságokba, amelyek maguk közül választották ki az irányító apparátus új tagjait.

A közvetlen demokrácia gyakorolhatóságának számbeli kritériumai is voltak. Minél nagyobb volt egy település, annál nehezebben szerveződött meg az új helyi hatalom. Minél több ember vett részt a közösség sorsának alakításában, az ügyek intézésében, annál átláthatatlanabb, ellenőrizhetetlenebb lett a mechanizmus. Az új uralmi forma interperszonális kapcsolatot feltételezett: száznál több fős tanácskozáson már áttekinthetlenné váltak az emberi viszonylatok. A demokrácia közvetlen formái csak ott működhettek jól, ahol az emberek ismerték egymást. Az ő forradalmi szerveik élére – mintegy a hatalmi centralizációra épülő diktatúra ellenpólusaként – általában a települések legmegbecsültebb, legtekintélyesebb lakosai kerültek. A legtöbb helyi forradalmi hatalmi szerv törekedett arra, hogy minden szociális és foglalkozási réteg, a településen található valamennyi vállalat és üzem képviselőt kapjon benne. Megoldatlan és megoldhatatlan problémák sokaságával kellett megbirkózniuk. A közhatalom új helyi szerveinek elsősorban (a szó értéksemleges értelmében) visszarendező, jóvá tevő – a múlt hibáit, bűneit felszámoló –, valamint rendfenntartó szerep jutott. Az új igazgatási formák alapvető funkciója a tömegigények kanalizálása volt, amelyekbe a vezetőcsere, a mindennapi ügyek intézése – leginkább a közellátás és a közbiztonság – éppen úgy beletartozott, mint egy újfajta, a megelőző évtized gyakorlatától eltérő politizálás feltételeinek megteremtése, valamint a népi igazságtételi készletek kezelése: az esetleges atrocitások megfékezése. Ez utóbbi volt a legnehezebb, hiszen az indulatos és hirtelen fordulatból eredő feszültségek oldásához, az életbiztonság garantálásához nem egy esetben kevésnek bizonyult az új rendfenntartó erők megszervezése. A helyi hatalom új képviselőinek gondoskodniuk kellett azoknak a funkcionáriusoknak személyi védelméről, akik a régi rend kiszolgálóiként kerültek fennhatóságuk alá. A forradalmi bizottságok vezetői az ítékezés terhét nem vállalták magukra, s így a forradalom remélt konszolidációjáig, az új törvénykezés létrejöttéig nem maradt más lehetőségük, mint a halasztás, az elodázás, s e nem éppen forradalmi lépésüket el is kellett fogadtatniuk azokkal, akiknek jóvoltából váratlanul és megelőlegezett bizalommal hatalmukat kapták.

A spontán szerveződő forradalmi bizottságok és az újjáéledő politikai pártok közötti ellentmondásos viszony ötvenhat eddig kevésbé méltatott sajátossága.

A nem egyszer feszült kapcsolatukban a közvetlen és a közvetett demokrácia megjelenési formái közötti különbség került felszínre. A forradalmi szervek az újonnan létrejövő pártokat éppen úgy nem támogatták, mint a régiek újjászerveződési próbálkozásait. Legszívesebben

szüneteltették volna működésüket. Ugyanakkor hívei voltak a parlamentarizmusnak, szabad országgyűlési választásokat sürgettek, a pártosodás hátrányait azonban kerülni igyekeztek. Úgy vélték, hogy a szovjet csapatok kivonulásáig, a forradalom konszolidálódásáig nincs szükség pártokra: az átmenethez átmeneti formák – forradalmi bizottságok, munkástanácsok – kellene, amelyek ideiglenes megoldásként a népérdek letéteményesei. A forradalmi bizottságok a pártokat fennhatóságuk alá rendelték; ők akarták eldönteni, mely pártok működhetnek, s a képviselőtüket is magukra vállalták, ami sértette a vezetésre vagy legalábbis az egyenjogú együttműködésre vágyó pártpolitikusok önértékét. A konfliktus feloldhatatlan volt.

A forradalmi szervek egészséges önfenntartási ösztönből és keserves múltbéli tapasztalataikból kiindulva akadályozták a politikai pártok szereplését, szerveződését. Érvelésüket az egység megőrzésének fontosságára építették, ami a szovjet fenyegetettség árnyékában ésszerűnek mondható. A nem ritkán indulatos szövegekből azonban más következtetés is levonható: a nemzeti egység fontosságának hangsúlyozása – amit a pártok hatalmi versengése nyilvánvalóan megbontana – abból az illúzióból eredt, hogy az adott állapot a szovjet csapatok kivonulása után is fenntartható, vagyis a forradalom révén elkerülhető a többpárti demokráciákra jellemző mindennapi döntéskényszer, állásfoglalási készítés, ami mindenekelőtt a kódolt pártüzenetek, manipulált propagandaszövegek között nehezen eligazodó állampolgár számára jelent mentális terhet. A forradalmi bizottságok megnyilvánulásai, nyilatkozatai azt sugallják, hogy aki a politikai pluralizmus azonnali megteremtését szorgalmazza, nézetkülönbségeket szít, megbontja a függetlenségvágyon és a diktatúraellenességen alapuló nemzeti egységet: mintegy „elárulja” a forradalmat. Ezzel a forradalmi bizottságok végső soron a demokrácia lényegét – a sokféleséget, a mindennapi egyéni felelősségvállalás elkerülhetetlenségét, az eltérő véleményűek iránti türelmet – kérdőjelezték meg.

Az a furcsa szituáció állott elő, hogy ötvenhatban egyszerre volt jelen a szabad, többpárti választások kívánalma és a rettegés a választásokat szükségszerűen megelőző pártcsatározásoktól. E paradox helyzet feloldását napolta el a nyílt pártszervezés átmeneti – valamennyi szovjet egység távozásáig tartó – tilalma, ami maguknak a pártoknak sem volt ellenére: haladékot kaptak múltból hagyományozódott problémáik átgondolására, s lehetőséget a nem a nyilvánosság előtt folyó szervezkedésre, egyezkedésre.

A *pártok* a forradalmi bizottságokat átmeneti hatalmi képződménynek tekintették, s úgy vélték, a forradalom konszolidálódásával a közvetlen demokrácia szervei funkciótlanok válnak, s helyüket a képviselői demokrácia fórumai, intézményei veszik át. A pártokat

elsősorban az ideológiával alátámasztott politikai-hatalmi érdek, a forradalmi szerveket elsősorban a mindennapi teendők ellátásának szükségessége tartotta össze. A pártok országos léptékben terveztek, többnyire felülről lefelé szerveződtek, a forradalmi öngazgatás pedig alulról felfelé, s helyi feladatokat hajtott végre.

A politikai pártok és a forradalmi bizottságok, vagyis a közvetett és a közvetlen demokrácia fórumairól beszélve nem lehet említés nélkül hagyni a kormány és a forradalmi szervek közötti furcsa viszonyt sem. Az utóbbi két évtizedben sokan, sokszor leírták már, hogy november elejére a forradalmi káosz megszűnni látszott, s a második világháborút követő koalíciós időszak hatalmi struktúráját felújító Nagy Imre-kormány és a forradalmi szervek között létrejött valamiféle egyezség, amely mintegy megteremtette a későbbi – a szovjet csapatok kivonulása utáni – demokratikus és szociálisan érzékeny hatalmi berendezkedés alapját. E felfogás híveinek legfőbb érve, hogy november elejére megszűntek a korábbi politikai sztrájkok, a forradalmi erőszakszerveket pedig egységesítették, központosították. A helyi történések tükrében ez az állítás vágyképnek tűnik. A Nagy Imre-kormány elleni fenntartások nem tűntek el november leelején, ugyanakkor a rendteremtési készletek mérsékeltek a kormányellenes érzelmeket. Az egyre jobbra tolódó Nagy Imre-kormányt még az 1947-es koalíciós pártokra épülő összetételében is igen sokan túlságosan is kommunistának tartották. A fentebb már idézett Németh László reménytelennek látta a kormányfő helyzetét, s ezzel – a forradalom idején keletkező dokumentumok tanúsága szerint – nem volt egyedül. „Nagy Imrének, akivel még Budapesten is a maguk eszét követő felkelő csoportok néztek farkasszemet, aligha sikerülhetett a tejként kifutó eszméket a kommunista föld alá visszafogni” – vélekedett. (Uo.)

*

Ötvenhatban a *munkástanácsok* is az új típusú hatalmi formáció részei voltak. A közvetlen demokrácia e munkahelyi szerveinek népszerűsége összefüggött a „munkás” szó korabeli pozitív csengésével is, amit a „munkástanács” kifejezés korabeli elterjedtsége bizonyít. A kommunista hatalom képviselői maguk is építettek erre a bizalmi tőkére, amikor a forradalom kezdetén gyári öngazgató szervek alakítását szorgalmazták. A „munkások” azonban egyre inkább függetlenítették magukat a felsőbb intencióktól: a munkahelyi forradalmi szervekből az újjáavasztás(ok) során egyre inkább kiszorultak a kommunisták. A maguk plebejus, közösségi igazságérzetén alapuló munkásértelmezését dacosan szembeszegezték a hatalom által lejárattal. Mintegy bekebelezték és újjáértelmezték azt.

Az üzemekben, munkahelyeken szerveződő, alapvetően a munkahelyi hatalomváltással foglalkozó munkástanácsoknak az események alakításában november 4-ig többnyire

másodlagos szerep jutott, november 4-e után pedig energiáikat lekötötték a Kádár-kormánnyal folyó tárgyalások. A körülmények ötvenhatban eleve lehetetlenné tették a munkás-önkormányzatiság formáinak kikísérletezését.

*

Mintegy összegzésként elmondható, hogy az ötvenhatos forradalomban a nép hatalmi eszközből maga vált hatalommá, amikor leváltotta, elkergette a rá hivatkozó korábbi politikai vezetőket. Ebben a rövid, de sűrű időszakban a szabadság lett a legfontosabb társadalomszervező erő: a magukat felszabadultnak érzők és a rend iránt áhítozók létrehozták önirányító szerveiket. Önigazgató demokráciát teremtettek: mintegy 3200 köztársaság összességévé vált az ország. A forradalom résztvevői lehetőséget kaptak arra – s ezzel éltek is –, hogy beleszóljanak a viszonyok alakításába.

A közvetlen demokrácia szervei – a forradalmi demokrácia fórumai – addig voltak vetélytárs nélküli hatalmi pozícióban, ameddig tartott a rendkívüli állapot: a központi irányítás bénult, tájékozatlan volt, az állam lényegében nem működött, a régi-új pártok pedig elsősorban önmaguk szervezésével voltak elfoglalva.

A látszólagos sikertörténet ellenére feltehető a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán a XX. században a közvetlen demokrácia működő formáiról? Körösenyi András meggyőzően bizonyítja, hogy a közvetlen vagy klasszikus demokrácia – „a népgyűlés-demokrácia” – a modern tömegtársadalomban nem lehet uralmi, kormányzási forma. (*Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, 2005. 31.) Ötvenhat arra példa, hogy a rendkívüli körülmények között átmeneti ideig igenis működhet a közvetlen demokrácia.

A forradalmi demokrácia félszpontán, szpntán települési, járási, megyei és területi szerveződéseiben azonban – s ez a szkeptikusokat igazolja – nem pótolhatták az államot. Hatalmi vákuumot nem tűr a társadalom – ez ötvenhatban is beigazolódt. A sok kis hatalmi centrum mintegy centripetális kényszertől hajtva összekapcsolódni igyekezett, a pártok színre lépésével pedig felsejlettek a képviseleti demokrácia körvonalai. A forradalom rövidre szabott idején nemigen volt jele annak, hogy a helyi és a regionális önigazgató szervek hierarchiába rendeződve valamiféle kormányfunkció betöltésére is alkalmasak lehettek volna. A közvetlen demokrácia megjelenési formáinak jövője már a november 4-i második szovjet beavatkozás előtt is kudarcosnak ígérkezett.

S végül ismét Németh Lászlóra utalok. Idézett önéletrajzában az író a pártversengésre épülő képviseleti demokráciát ellenszenvesnek tartotta, de a közvetlen demokrácia ötvenhatos formáiról sem volt jó véleménye. „A legnagyobb baj az volt, hogy Pest el volt vágva a vidéktől az orosz tankgyűrű jóvoltából – s Győr, Pécs, Miskolc környéke külön

köztársaságokká váltak, melyek egymással versenyeztek a minél magasabb pontok összeállításában. Ez a pontszerkesztés valóságos mániává lett az országban: minden főiskola, bányásztröszt, megyei tanács megszerkesztette a maga pontjait – s mint valami gépfegyverrel lőtte vele a kormányt” – írta. (Uo.)

Nem megkerülhető a kérdés, bár nem tartozik szorosan a témánkhoz: alkalmazkodott az író a konszolidálódó Kádár-rezsimhez, elhomályosította látását a régen várt elismerés – 1957-ben Kossuth-díjat kapott –, amikor 1959-ben a forradalomról véleményt formált? 1956 előtti és alatti nézeteinek ismeretében – a forradalom alatt jelent meg az *Emelkedő nemzet* és a *Pártok és egység* című írása –, mintha a Kádár-éra került volna közelebb Németh értelmiségközpontú jövővíziójához, amelyben az erős államra hárult a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének és a „nemzeti sorskérdések” megoldásának feladata. A közvetlen demokrácia forradalom alatti formái nehezen kanalizálható sokféleségükkel nem elősegítették, hanem hátráltatták volna az általa (is) vágyott szocializmus megvalósíthatóságát.

A forradalom innovációs képességét bizonyító szervek, a közvetlen demokrácia forradalom alatti intézményeinek emléke 1959-re a tudat alá szorult. Egy más típusú demokrácia (?), diktatúra (?) kora jött el – minősítse ki-kí az időszakot az általa megéltek vagy a korról hozzá eljutott információk szerint. Ekkorra, mint Bächer Iván írja, „lassan véget értek az ölések, lassan indultak az amnesziák. Meg kellett nyerni az értelmiséget, fontos lett a kultúra, kezdetét vette a Kádár-világ”. (A tegnapi lap. *Népszabadság*, 2011. október 10. 11.) De ez már a következő előadás (Rainer M. János: *Kádárizmus és demokrácia?*) témája.

(*A demokrácia helyzete Magyarországon 1945–2010* című, a Magyar Tudományos Akadémián 2011. október 14-én tartott konferencián elhangzott előadás.)